

دوفصلنامه بین المللی تحقیقات حقوق قضایی

License Number: ۸۶۲۲۷ Article Number: ۷۲۳۰۱۰۰۲ ISSN-P: ۲۷۱۷-۱۱۳۲

جایگاه موازین بهداشتی بین المللی در سازمان تجارت جهانی

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۰۵/۱۵، تاریخ تصویب ۱۴۰۰/۱۲/۱۲)

آسیه خاتون علی پور^۱

کارشناسی ارشد حقوق

سمیه سادات میری لواسانی

استادیار دانشکده حقوق، دانشگاه پیام نور تهران

زهرا ضیافتی صباغ

استادیار دانشکده حقوق، دانشگاه پیام نور تهران

چکیده

سلامت و بهداشت یکی از عنصرهای اولیه برای انسان، حیوان و گیاه و در حقیقت محیط زیست و چرخه ی زندگی می باشد. سازمان تجارت جهانی به عنوان یکی از سازمان هایی که فعالیت های آن گسترش پیدا کرده است به نوبه ی خود اقداماتی در این زمینه اتخاذ کرده است اما این که موازین بهداشتی بین المللی مانند ماده ۵۵ منشور ملل متحد، بند ۱ ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۱۲ میثاق بین الملل حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، میثاق حقوق مدنی و سیاسی و به طور کلی قواعدی که به عنوان سلامت و بهداشت پذیرفته شده اند مانند موازین بهداشتی در سازمان بهداشت جهانی و... چه جایگاهی در سازمان تجارت جهانی دارند جای تأمل دارد و بسیار مهم می باشد. تحقیق حاضر به شناخت میزان تأثیر پذیری مقررات سازمان تجارت جهانی از قواعد مورد قبول در زمینه سلامت و بهداشت در سطح بین المللی می پردازد و در عین حال به مقابله با کلیه عوامل ناقض بهداشت و سلامت و رفع مشکلات آن ها از طریق شناخت جایگاه موازین بهداشتی بین المللی در سازمان تجارت جهانی می پردازد. چگونگی روش تحقیق در این

^۱ نویسنده مسئول a.alipour.law@gmail.com

پژوهش به صورت تحلیلی- توصیفی و در اصل نظری بوده است عمده روش به کار برده شده هم مبتنی بر اسناد کتابخانه ای (کتب، مقالات، پایان نامه ها، منابع اینترنتی و...) و ابزار مورد استفاده در گردآوری مطالب به صورت فیش برداری بوده است. نتایج حاصل از تحقیق نشان می دهد که سازمان تجارت جهانی به مسئله بهداشت و سلامت و یا موازین بهداشتی بسیار اهمیت داده است، در برخی موافقت نامه های آن از جمله موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی شاهد این اهمیت می باشیم.

واژگان کلیدی: سازمان تجارت جهانی، موازین بهداشتی بین المللی، بهداشت گیاهی، سازمان بهداشت جهانی

مقدمه

سازمان جهانی تجارت که جایگزین موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت یعنی همان گات شد در سال ۱۹۹۵ به صورت جدی با ابعاد گسترده تر از نظام گات شروع به کار کرد، به طوری که بیشتر از ۹۵ درصد تجارت خدمات و کالاهای مورد مبادله در میان کشورهای مختلف جهان قواعد و مقررات این سازمان بر آن ها حکم فرما است. این سازمان دارای موافقت نامه های مهمی بوده و امروزه با آزاد سازی تجارت، سازمان تجارت جهانی نقش پررنگی در دل جوامع و سرتاسر جهان پیدا کرده است، بنابراین بررسی مسائل و قوانین تجاری از حیطه بین المللی به خصوص در زمینه موازین بهداشتی بین المللی از منظر این سازمان، این که تا چه میزان سازمان تجارت جهانی به مسائل بهداشتی پرداخته است و این مسائل چه جایگاهی در سازمان تجارت جهانی دارند مهم به نظر می آید. در این سازمان موافقت نامه های زیادی به بهداشت و سلامت عمومی پرداخته است، در این میان شاید بتوان گفت مهم ترین موافقت نامه سازمان تجارت جهانی در زمینه بهداشت بین المللی موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی یا SPS می باشد که به دلیل اینکه دارای الزامات دقیقی بوده و در متن خود سازمان تجارت جهانی آمده است بسیار مهم بوده و جلو

بسیاری از سوء استفاده های برخی دول را می گیرد، بنابراین در سازمان تجارت جهانی به موازین بهداشتی بسیاری پرداخته شده که به این مباحث خواهیم پرداخت.

بخش اول: مبانی نظری و مفاهیم

بند اول: تعریف مقررات بین المللی بهداشت

مقررات بین المللی بهداشت که مختصر آن IHR^۱ می باشد، یک ابزار حقوقی بین المللی به منظور تامین امنیت سلامت جهان است که شامل مجموعه مقرراتی جهت پیشگیری، محافظت، کنترل و مقابله با انتشار بین المللی بیماری های واگیر و یا هر گونه تهدید زیستی (اعم از بیولوژیک، شیمیایی و پرتوزا) که بالقوه یا بالفعل بتواند به سلامت انسان ها آسیب وارد نماید. این مقررات توسط سازمان جهانی بهداشت تهیه و تصویب گردیده است که کلیه کشورهای عضو سازمان ملل متحد یعنی ۱۹۶ کشور از جمله ایران با امضای خود، متعهد اجرای این مقررات شده اند (گویا، ۱۳۹۸).

بند دوم: قانون بهداشت

قوانین بهداشتی برای رسمیت بخشیدن به اهداف می باشند مانند هدف پوشش بهداشت جهانی، که برای ایجاد انگیزه برای عمل به کار می رود. برای ایجاد شرایط همکاری و دستیابی به اهداف بهداشتی، مردم از قانون برای ایجاد سازمان های مختلف و روابط، مانند قراردادهای ارائه خدمات بهداشتی استفاده می کنند. سازمان ها دارای اختیارات، سیاست ها و استراتژی های مبتنی بر قوانین قانونی به ویژه قوانین بهداشتی هستند که کار را در بخش بهداشت و... تسریع و هدایت می کنند. همچنین قوانین بسیاری وجود دارد که آن چه سازمان ها و افراد در زمینه محصولات و خدمات بهداشتی و افراد دست اندر کار امور بهداشتی باید انجام دهند و آن چه ممکن است انجام ندهند را شکل می دهد. این تعامل بین قوانین مختلف بهداشتی منجر به عملکردهای سیستم بهداشتی و ارائه محصولات و خدمات بهداشتی می شود. (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۲۰) در اسناد متعدد حقوق بشری، سلامت را یک حق به رسمیت شناخته شده دانسته اند. معنی سلامتی به صورت گسترده هم در حقیقت رفاه کامل اجتماعی، روانی، معنوی می باشد در این صورت تنها فقدان ناتوانی یا بیماری را شامل نمی شود و گسترده تر از این ها می باشد.

۱. International health Regulations

بند سوم: تأمین امنیت سلامت و بهداشت جهانی

یکی از مغفول ترین مقوله های امنیتی در دنیا که کمتر به عنوان یک موضوع امنیتی به طور مستقیم به آن پرداخته شده است، امنیت سلامت و بهداشت می باشد که در بحث تجارت و ازجمله سازمان تجارت جهانی هم بسیار مهم می باشد. امنیت سلامت یا بهداشت در معنی عام شامل: « حفاظت جامعه در برابر هر گونه تهدید و مخاطره ای است که سلامت مردم و سرمایه های ملی را هدف قرار دهد » که دارای ابعاد مختلفی هم می باشد، مثلاً بیماری های واگیر و مهم ترین نوع آن بیماری تنفسی با منشأ عفونی مهم ترین بعد امنیتی در ابعاد امنیت سلامت یا بهداشت می باشد که این مهم در بحث تجارت هم بسیار مهم می تواند باشد، چرا که در این بحث امنیت انسان، حیوان، گیاه باید مورد توجه قرار گیرد. (گویا، ۱۳۹۸) مسائل بهداشتی در رابطه با انسان و حیوان و محیط را نمی توان به طور مؤثر حل کرد مگر با رویکرد همکاری در تمام بخش ها و رشته های مسئول. سلامت یا بهداشت، رویکرد مشارکتی، چند رشته ای و چند بخشی است که می تواند تهدیدهای بهداشتی فوری یا بالقوه در رابطه با محیط زیست انسان، حیوان را در سطوح فرعی، ملی، جهانی، و منطقه ای برطرف کند، که این تعادل و عدالت در سطح حفاظت بهداشتی باید رعایت شود. (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۱۹) به طور کلی حق تمام افراد بشر می باشد که از سلامت فیزیکی، معنوی، اجتماعی و روانی بهره مند شوند و به راحتی در دسترس آن ها قرار گیرد. برای این که جامعه رو به سوی پیشرفت رود باید توجه داشت که بهداشت و سلامت که در نتیجه ی بهره مندی از خدمات بهداشتی درمانی که حفظ، ارتقاء و تأمین سلامت همه موجودات را به دنبال دارد از عوامل این پیشرفت می باشند. در فرهنگ لغت فارسی، نیکو نگاهداشتن، نگهداری تندرستی از معانی بهداشت می باشد. بی گزند شدن، بی عیبی و تندرستی، از عیب و آفت رهایی یافتن از معانی سلامت در فرهنگ لغات می باشد (عباسی و همکاران، ۱۳۹۴).

بند چهارم: تاریخچه اقدامات بهداشتی بین المللی در تجارت جهانی

در اوایل که نظام تجاری آغاز کار خود را شروع کرده بود، در بحث سلامت ملی و بهداشت و سیاست های آن چندان مداخله ای نداشت. تا زمانی که در سال ۱۹۲۳ اولین معاهده چند جانبه تجاری به نام کنوانسیون کاهش تشریفات حقوق و عوارض گمرکی به وقوع

پیوست و در ماده ۱۷ خود بحث سلامت را گنجانده بود، ماده ۱۷ بدین شرح است : « مقررات معاهده ی حاضر به اقداماتی که دول متعاهد به منظور تضمین سلامت انسان ها، حیوانات و گیاهان به عمل می آورند، لطمه نخواهد ساخت.» (کنوانسیون بین المللی مربوط به ساده سازی تشریفات گمرکی، ۱۹۲۳)، در سال ۱۹۲۷ نیز کنوانسیون ممنوعیت های تجاری که یکی از معاهدات تجاری چند جانبه مهم به حساب می آمد و هدف آن لغو ممنوعیت های وارده بر صادرات و واردات بود، در بند ۴ ماده خود به بحث سلامت پرداخته بود. بدین صورت که در مورد ممنوعیت ها و محدودیت ها به استثنایی که به جهت حفاظت از سلامت و بهداشت انسان ها، حیوانات و گیاهان در مواجهه با بیماری ها، آفات و انگل ها، حشرات وضع و شروع به کار کرد (دانشگاه کمبریج، ۱۹۳۱). بعد از آن برای روشن شدن استثنای گفته شده دولت های عضو، یک پروتکل منعقد کردند این پروتکل نشان دهنده این موضوع است که در همان سال ها نیز جامعه بین المللی آگاهی به، به خطر افتادن امنیت بهداشت و سلامت و محیط زیست آن که در نتیجه تجارت و مقررات تجاری به وجود خواهد آمد، داشته است. مثلاً بند الف ماده ی ۴ به مواردی اشاره دارد که به جهت محافظت از حیوانات و گیاهان و جلوگیری از انقراض و نابودی آن ها صورت می گیرد. بعد از جنگ جهانی دوم که دولت ها در مورد موافقت نامه ی عمومی تعرفه و تجارت (گات) و منشور بین المللی تجارت در حال مذاکره بودند، تعدادی موافقت نامه زیست محیطی با تعهدات خاص وجود داشت که پس از جنگ موقعیت مناسبی بود تا طرفداران سلامت و بهداشت و محیط زیست بتوانند کنوانسیون های بین المللی در این زمینه ها تنظیم کنند، که در نهایت هم در نتیجه مذاکرات، چند کنوانسیون انعقاد یافت. متأثر از این کنوانسیون ها بود که در زمان نگارش منشور ITO یک استثنای عام هم در آن لحاظ نمودند. استثنای نام برده برخی اقدامات را شامل می شد که در نتیجه ی موافقت نامه های بین الدولی در مورد پرندگان مهاجر حیوانات وحشی، حفاظت از منابع دریایی و شیلات صورت می پذیرفت. در اوایل دهه هفتاد هم بحث هایی در این زمینه صورت گرفت به طوری که دبیر کل گات به تهیه گزارشی در مورد « کنترل آلودگی صنعتی و تجارت بین الملل » کرد و.... اولین گام سازمان تجارت جهانی در زمینه بهداشت و محیط زیست با معاهده ی مؤسس این سازمان مشخص شد، چرا که در مقدمه موافقت نامه آن کشورهای عضو به طور صریح بیان می کنند که روابط تجاری و فعالیت های اقتصادی آنها باید با در نظر گرفتن افزایش

استاندارد های زندگی و... باشد. و در زمینه توسعه پایدار و اهمیت و حفاظت از آن گفته است و مسائلی از این قبیل (محمودکردی، ۱۳۹۲). به طور مختصر پس از تشکیل سازمان تجارت جهانی برخی موافقت نامه ها در زمینه بهداشت و سلامت و به طور کلی موازین بهداشتی بین المللی در سازمان تجارت جهانی به مرور صورت گرفت به عنوان مثال موافقت نامه تعرفه و تجارت گات که در ۳۰ اکتبر ۱۹۴۷ توسط ۲۳ کشور امضا شد - موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت که در مذاکرات دور توکیو ۱۹۷۳-۱۹۷۹ توجه به آن شد، در واقع در سال ۱۹۹۵ توسط سازمان تجارت جهانی توافق نامه جدید موانع فنی فرا راه تجارت الزام آور شد و البته نوع قدیمی آن در سال ۱۹۸۰ لازم الاجرا شده بود، که به قانون استاندارد ها شهرت داشت - موافقت نامه تجارت خدمات یا گاتس - موافقت نامه جنبه های تجاری مرتبط با حقوق مالکیت فکری یا تریپس - و موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی از جمله موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی در زمینه موازین بهداشتی می باشند. ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی که مهم ترین موافقت نامه سازمان تجارت جهانی در زمینه مسائل بهداشتی و سلامت می باشد در مراکش در کنار بقیه موافقت نامه های اصلی سازمان جهانی تجارت امضا شد، به عبارت دیگر حاصل نتایج مذاکرات چند جانبه دور اروگوئه که به سال های ۱۹۸۶-۱۹۹۳ برمی گردد، این موافقت نامه می باشد (طیار، ۱۳۸۵).

بخش دوم: تبیین موازین بهداشتی بین المللی

بند اول: برنامه ها، سازمان ها و صندوق های ملل متحد دخیل در موضوع

بهداشت جهانی

یک سری صندوق ها و سازمان ها وجود دارند که در توسعه سلامت و بهداشت به طور مستقیم تأثیر گذارند، آن ها از این قرار می باشند: ۱- صندوق کودکان ملل متحد^۱، ۲- سازمان جهانی بهداشت^۲، ۳- سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد^۳، ۴- صندوق جمعیت ملل متحد^۴؛ همین طور در این رابطه برنامه ها و سازمان هایی که به صورت غیر

۱ United Nations Children's Fund : UNICEF

۲ World Health Organization : WHO

۳ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: UNESCO.

۴ United Nations Population Fund : UNFPA

مستقیم در زمینه بهداشت و سلامت مرتبط می باشند شامل: ۱- سازمان بین المللی تجارت^۱، ۲- سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد^۲، ۳- برنامه عمران ملل متحد^۳، ۴- گروه بانک جهانی^۴، ۵- سازمان منع سلاح های شیمیایی^۵، ۶- سازمان بین المللی کار^۶، ۷- اداره کمیساریای عالی ملل متحد^۷، ۸- برنامه غذای جهانی^۸، ۹- برنامه محیط زیست ملل متحد^۹ می باشند (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۸) همچنین برخی سازمان های خارج از چهارچوب ملل متحد مانند اتحادیه اروپا در موضوعات بهداشت جهانی فعالیت دارند یا برخی ارکان آن ها مانند کمیسیون اتحادیه اروپا به موضوعات بهداشت می پردازند.

۱. سازمان جهانی بهداشت (WHO)

این سازمان غیر سیاسی و مستقل می باشد و کشورهای عضو آن تقریباً تمام کشورهای جهان اند. به طور کلی با تقسیم بندی خدمات سازمان بهداشت جهانی سه دسته حاصل می شود: ۱- خدمات عمومی، ۲- خدمات اختصاصی، ۳- تحقیقات پزشکی. بحث مربوط به خدمات بهداشتی و به صورت واضح تر خدماتی که در خصوص مسایل بهداشتی تمام کشورها صورت می گیرد در دسته ۲، یا همان خدمات اختصاصی می باشد. خدمات پزشکی هم در این جا باید حداقل شامل موارد اعلامیه آلماتا^{۱۰} که شامل موارد زیر است بشود: ۱- پیش بینی و تدارک داروهای اصلی، ۲- بهبود غذا و تغذیه صحیح، آموزش همگانی جامعه در زمینه مسایل بهداشتی، ۳- درمان مناسب بیماری ها و حوادث، ۴- پیش گیری از بیماری های شایع و بومی و کنترل، ۵- تأمین آب سالم و کافی و بهسازی اساسی محیط، ۶- مراقبت های بهداشتی مادران، کودکان و تنظیم خانواده، ۷- ایمن سازی علیه بیماری

^۱ World Trade Organization : WTO.

^۲ Food and Agriculture Organization of United Nations : FAO.

^۳ United Nations Development Programme : UNDP.

^۴ World Bank Group.

^۵ Organization of the Prohibition of Chemical Weapons: OPCW.

^۶ International Labour Organization : ILO.

^۷ Office of the United Nations High Commissioner for Refugees : UNHCR.

^۸ World Food Programme : WFP.

^۹ United Nations Environmental Programme : UNEP.

^{۱۰} United Nations Environmental Programme : UNEP.

های عمده عفونی (ابن احمد، ۱۳۸۰). به طور کلی یکی از سازمان های تخصصی که در سیستم ملل متحد است، سازمان بهداشت جهانی می باشد. هدایت و هماهنگی موارد در ارتباط با سلامت در بخش بین المللی از کارایی های اساسی این سازمان می باشد، همین طور هدف مهم این سازمان کسب سطح بالایی از سلامت برای کلیه مردم جهان می باشد. حال این که این مهم در معاهده موسس سازمان جهانی بهداشت، پیش بینی و به عنوان هدف اصلی این سازمان ذکر شده است (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۲۰).

بهداشت یا سلامت در اساس نامه سازمان بهداشت جهانی چنین تعرف شده است: "برخورداری کامل از سلامت جسمی، روانی و اجتماعی و نه صرفاً فقدان بیماری یا ناتوانی". از مسایل دیگری که این سازمان بدان تأکید داشته، تسلط پیدا کردن در زمینه برخی موانع در زمینه بهداشت و سلامت مانند غذای ناسالم یا ناکافی، محیط آلوده، ضعف یا کمبود مراکزی که ارائه خدمات درمانی بهداشتی به عهده آن ها می باشد و عدم آموزش، است. برای این که نتیجه مطلوبی بین سازمان تجارت جهانی و سازمان بهداشت جهانی داشته باشیم لازم است تمرکز این دو سازمان دست کم بر هشت مسئله بهداشتی صورت گیرد، این هشت مسئله از قرار زیر است: ۱- کنترل بیماری های عفونی ۲- تنباکو ۳- محیط ۴- ایمنی مواد غذایی ۵- دسترسی به مواد مخدر ۶- امنیت غذایی و تغذیه ۷- خدمات بهداشتی ۸- مسایل در حال ظهور (مانند بیوتکنولوژی). گفتن این نکته حائز اهمیت است که هشت موضوع بهداشت ذکر شده به جزء ایمنی مواد غذایی، توافق نامه های سازمان تجارت جهانی جداگانه و مجزایی ندارند که در مورد آن ها اعمال شود، اما گرچه به طور مستقیم در توافق نامه های سازمان تجارت جهانی به این موضوعات نپرداخته ولی با سیاست ملی سازندگان شاید احتیاج باشد و یا مجبور باشند زمان پردازش توافق نامه ها، این موضوعات را هم در نظر بگیرند. مثلاً اکثر این موضوعات به صورت غیر مستقیم می توانند شامل موافقت نامه های چند جانبه سازمان تجارت جهانی باشند، مانند موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی که بیشتر موضوعات بهداشتی را پوشش می دهد (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۰۲).

۲. صندوق جمعیت ملل متحد

این صندوق کشورهای در حال توسعه را در موارد مربوط به بهداشت باروری و جمعیتی از

جمله سیاست های جمعیتی از سال ۱۹۶۹ که شروع به کار خود را آغاز کرد، یاری می نماید. صندوق جمعیت ملل متحد، توسط اصول برنامه عملیاتی در ارتباط با کنفرانس بین المللی جمعیت و توسعه که در حقیقت تأکید به روابط بسیاری بین جمعیت و توسعه داشته و به تأمین نیازهای زنان و مردان در سطح بالاتری از اهداف جمعیتی اهمیت می دهد، در حال هدایت است. این صندوق تعهد کامل در زمینه همکاری با دولت ها، بانک های توسعه، بخش های متفاوت سیستم ملل متحد، سازمان های غیر دولتی بین المللی، جامعه مدنی و سازمان های کمک دهنده دارد (صدری زاده و ملک افضلی، ۱۳۹۷)

۳. صندوق کودکان ملل متحد

بخشی از ملل متحد یونیسف می باشد که به طور اختصاصی مربوط به کودکان می باشد. این سازمان به دنبال جنگ جهانی دوم جهت تسکین آلام کودکان در سال ۱۹۴۶ به عنوان جزئی از سیستم ملل متحد پایه گذاری شد. این سازمان در کشورهای در حال توسعه برای کودکانی که آینده آن ها توسط سوء تغذیه، فقر، بیماری های قابل پیشگیری، فقدان فرصت های آموزشی، به خطر افتاده است از سال ۱۹۵۰ که مجمع ملل متحد تعهدات و اختیارات یونیسف را گسترده تر کرد، در تلاش می باشد. در سال ۱۹۸۹ پیمان نامه حقوق کودک به تصویب مجمع عمومی ملل متحد رسید که یونیسف توسط این پیمان نامه هدایت می شود (صدری زاده، ۱۳۹۸).

۴. سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد^۱

توسعه پایدار، مشارکت در صلح و امنیت در جهان به صورت ارتقای همکاری در بین ملل در زمینه آموزش، فرهنگ و ارتباطات، علم، به منظور تحقق احترام عالمگیر برای عدالت، حاکمیت قانون، حقوق انسانی و آزادی های اساسی برای همه مردم دنیا عاری از برتری جنس یا مذهب، نژاد به صورتی که در منشور ملل متحد آمده است، هدف اصلی یونسکو می باشد (پورهادی، ۱۳۹۵).

بند دوم: اسناد بین المللی در زمینه بهداشت و سلامت عمومی

شاید بتوان گفت، بهداشت در سال ۱۹۴۶ به بالا ترین سطح خود که همان تصویب اساسنامه سازمان جهانی بهداشت بود رسید و این گونه هدف اساسی بهداشت، حفظ و

۱ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: UNESCO

تأمین و ارتقا سلامت بشری اعلام شد. حق بر داشتن بهداشت و سلامتی را می توان حقی بنیادین دانست. حق بنیادین در نظام بین المللی حقوق بشر به حقی گفته می شود که برای دست یافتن و سود بردن نسبت به سایر آزادی ها و حق ها لازم است (نامداری، ۱۳۹۰). اسنادی در زیر بیان می شود از حقوق بنیادین و یا اولیه حقوق بشری می باشند که در واقع در نظام بین المللی حقوق بشر موجود می باشند و درمیان اسناد مختلف بین المللی و منطقه ای، بسیار ارزشمند می باشند.

۱. منشور ملل متحد^۱

بحث های اولیه در مورد سلامت و بهداشت عمومی در ماده ۵۵ منشور ملل متحد موجود می باشد، به این صورت که بند(ب) ماده ۵۵، بیان کننده این موضوع است که دولت ها تعهد دارند به رواج راه حل ها و ایده هایی برای رفع مشکلات مربوط به سلامت و بهداشت (سازمان ملل، ۲۰۲۱).

۲. حق بر بهداشت در اعلامیه جهانی حقوق بشر

اعلامیه جهانی حقوق بشر در ماده ۲۵ خود حق برخورداری از سلامت را بیان کرده. همچنین بند ۱ این ماده بیان کننده این مهم است که هر شخص حق بر تأمین زندگی شایسته از نظر خوراک، مسکن، مراقبت های پزشکی و خدمات اجتماعی را دارد. همچنین این اصل یکی از ضرورت های اساسی زندگی شایسته و آبرومند را تأمین نیازهای اولیه انسان مثل سلامت و بهداشت می داند (سازمان ملل، ۲۰۲۱)

۳. ماده ۱۲ میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی

در ماده ۱۲ میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به حق برخورداری از بهداشت و سلامت عمومی پرداخته است، طبق این ماده، کشورهای طرف میثاق حق هر شخص را از بالاترین کیفیت جسمی و روانی قابل کسب شدن را به رسمیت می شناسد و مواردی که دولت ها باید برای بهره مندی کامل از بهداشت و سلامت عمل کنند شامل موارد زیر می باشد :

انجام دادن مواردی در راستای پیشرفت سلامت کودکان و کاهش مرگ و میر آن ها، بهبود بهداشت محیط و بهداشت صنعتی، پیشگیری و کنترل و معالجه بیماری های همه

۱. United Nations chart Covenant on Economic, Social and Cultural Rights.

گیر، و سایر مرض ها و فراهم نمودن خدمات و در مواقع بیماری مراقبت های پزشکی. بنابر این بند ۱ ماده ۱۲ این میثاق به رسمیت شناخته شدن حقوق کلیه افراد در زمینه بهره مندی از سطح بالایی از استاندارد قابل دسترس نسبت به سلامت روانی و جسمی را بیان می کند و بند ۲ آن تأکید بر تعهد اعضا نسبت به حمایت از بهداشت یا سلامت عمومی دارد (حقوق بشر ملل متحد، ۲۰۲۱).

۴. میثاق حقوق مدنی و سیاسی

این میثاق هم شامل قواعدی است که در جهت تأثیر گذاری بر ارتقای سطح بهداشت و سلامت عمومی می باشد. از جمله برخی موارد آن می توان به، آزادی فکر، وجدان و مذهب و حق بر مطالبه، حق بر حیات، حق بر رفتار انسانی با زندانیان، حق بر آزادی از شکنجه، حق بر آزادی و امنیت شخصی، انتقال و دریافت اطلاعات اشاره کرد. به بیان دیگر این اقدامات قانونی نوعی حق را برای این افراد جهت تأمین سلامت و بهداشت آن ها فراهم می سازد که می توانند از آن ها بهره مند شوند (حقوق بشر ملل متحد، ۲۰۲۱).

۵. رفع تبعیض نژادی با استفاده از کنوانسیون بین المللی رفع همه اشکال

تبعیض نژادی

یکی دیگر از اسناد موجود در زمینه سلامت و بهداشت، کنوانسیون بین المللی رفع همه اشکال تبعیض نژادی می باشد در واقع تأکید این کنوانسیون در رعایت اصول عدم تبعیض و برابری موجود در میثاقین می باشد. طوری که بند ۴ ماده ۵ این کنوانسیون به حق استفاده از بیمه های اجتماعی و خدمات اجتماعی و همچنین حق استفاده از بهداشت عمومی و مراقبت های پزشکی می پردازد. همچنین بر اساس ماده ۵ این کنوانسیون، دولت های عضو تعهد دارند که تبعیضات نژادی را در هر صورت ممنوع کنند و مساوی بودن برای هر فرد رعایت بشود در برابر قانون و همچنین در دارا شدن از حقوق نام برده شده بدون تبعیض در نژاد، رنگ، ملیت و قومیت هم رعایت شوند (حقوق بشر ملل متحد، ۲۰۲۱).

۶. کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان

در ماده ۱۱ و پاراگراف دوم ماده ۱۲ کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان، حق بر حفظ سلامتی و رعایت ایمنی در محیط کار را رسمی و قانونی می داند این کنوانسیون، بارداری و تولید مثل را یکی از موارد مهم سلامت می داند و تأکید دارد که مراقبت زنان به هنگام

بارداری و زایمان و توانمندسازی آنان برای اشتغال امری مهم و قابل بررسی است و موارد خاصی در جهت حق بر سلامت، در مورد جلوگیری از تبعیض علیه زنان در حیطه مراقبت بهداشتی با در نظر گرفتن خدمات مراقبت بهداشتی تنظیم خانواده، علاوه بر دسترسی برابر زنان به خدمات بهداشتی حصول می نماید. دولت ها تعهد دارند به تضمین ارائه خدمات مناسب در شرایط بارداری، بستری شدن برای زایمان و دوران پس از زایمان و در شرایط خاص تر، در دسترس قراردادن تغذیه کافی و خدمات رایگان در هنگام بارداری و شیردهی مادران، که ملزم به رعایت آن می باشند. همچنین در سال ۱۹۹۹ کنوانسیون محو تبعیض علیه زنان توصیه نام هایی به عنوان زنان و سلامت را تصویب نمود (حقوق بشر ملل متحد، ۲۰۲۱).

۷. کنوانسیون حقوق کودک

حق کودک در برخورداری از بالاترین سطح استاندارد سلامت و تسهیلات لازم برای درمان بیماری و توانبخشی، در ماده ۲۴ کنوانسیون حقوق کودک به رسمیت شناخته شده است. به طوری که این ماده، دولت ها را ملزم به رعایت دستور العمل های ویژه در حیطه کاهش مرگ و میر نوزادان و کودکان و برخورداری از مراقبت های بهداشتی اولیه و مشاوره پزشکی، مبارزه با بیماری ها و سوء تغذیه و دادن خدمات مراقبت های قبل و پس از زایمان مادران را بهره مند ساخته است (کنوانسیون حقوق کودک، ۲۰۲۱).

۸. کنوانسیون حقوق معلولان

در رابطه با سلامت معلولان و حقوق مربوط به سلامت آن ها در سال ۲۰۰۶ ماده ۲۵ کنوانسیون حقوق معلولان ۳ مصوب شد فراهم نمودن بالاترین سطح زندگی برای معلولان طوری که کلیه استانداردهای سلامتی برای آن ها رعایت شود و بدون تبعیض معلولیتی که دارند، همچنین برای آن ها، همان خدماتی که برای افراد سالم جامعه فراهم شده است، به ویژه در نواحی روستایی، فراهم نمایند. باید نوع معلولیت معلولین بررسی شود و سپس برای درمان و تشخیص اولیه، خدمات مهم ارائه شود. بخصوص برای افراد معلول سن و سال گذشته و نوزادان و کودکان اقداماتی همه گیر فراهم سازند (سازمان ملل متحد، ۲۰۲۱).

۹. کنوانسیون حمایت از حقوق کارگران مهاجر در رابطه با بهداشت

در ۱۸ دسامبر ۱۹۹۰ کنوانسیون بین المللی حمایت از حقوق کارگران مهاجر و اعضای

خانواده هایشان تصویب شد. مواد ۲۸، ۴۳ و ۴۵ در رابطه با بهداشت و سلامت عمومی هستند. حق بر دریافت مراقبت پزشکی، پیشگیری از آسیب غیر قابل جبران نسبت به سلامت آن ها از وظایف دولت مربوطه نسبت به اتباع آن کشور می باشد و نباید از دادن خدمات به آن ها کوتاهی و یا اجتناب شود. دسترسی کارگران مهاجر نسبت به خدمات بهداشتی باید همانند و برابر با دولت مورد نظر باشند. آن ها باید از خدمات بهداشتی و اجتماعی، نسبت به اتباع همان کشور به صورت برابر بهره مند شوند (حقوق بشر ملل متحد، ۲۰۲۱).

۱۰. حقوق بشر دوستانه بین المللی و معاهدات آن

معاهدات چهارگانه ژنو که در مورد بهداشت و سلامت می باشند، از جمله معاهدات مهم حقوق بشر دوستانه در این زمینه می باشند. بهبودی شرایط مجروحان و بیماران نیروهای مسلح در زمان جنگ در معاهده اول ژنو آمده است. مداوای اسیران جنگی در زمان جنگ، در معاهده سوم ژنو ماده ۲۲ آمده است و بیان می کند که اسرای جنگی فقط باید در مکان های مشخصی که بهداشت و سلامت آنها ضمانت شود نگهداری و مراقبت شوند. ماده ۲۹ هم در رابطه با تعهد دولت بازداشت کننده به رعایت همه مقررات بهداشتی لازم جهت حفظ پاکیزگی و بهداشت اردوگاه ها و پیشگیری از بیماری های همه گیر می باشد. همچنین برخورداری از تسهیلات قانونی بهداشتی توسط اسرای جنگی به صورت تمام وقت و نگهداری آن ها در محیط کاملاً بهداشتی از الزامات این ماده قانونی می باشد. فراهم نمودن حمام و دوش، آب و صابون کافی برای نظافت شخصی اسیران جنگی لازم و ضروری می باشد. ایجاد نمودن درمانگاه مناسب برای تمام اردوگاه ها که بتوان اسرای جنگی را هم در آن مداوا نمود و فراهم نمودن غذای کافی برای آن ها و مواردی از این دست، در ماده ۳۰ این کنوانسیون بیان شده است. ماده ۳۱ زیر نظر قرار گرفتن اسیران توسط پزشک مثلاً ماهی یک بار را توصیه می کند، که میزان تغذیه و بهداشت و سلامت حال اسرا بررسی بشود و اگر آن ها دارای بیماری های خطرناک و مسری مثل بیماری های واگیردار، مقاربتی، سل، و غیره هستند مشخص شود. ماده ۳۶ معاهده چهارم ژنو بیان می کند، کلیه جابه جایی هایی که صلاح دانسته شده است، باید از لحاظ بهداشت و امنیت بررسی شوند و در اسرع وقت در زمان مناسب این کار انجام گیرد. ماده ۷۶ هم بیان می کند، افراد متهم به یک جرم باید محافظت شوند و از آن ها به صورت سالم نگهداری کنند

۱۱. منشور اجتماعی اروپا

منشور اجتماعی اروپا یک سند منطقه ای در مورد سلامت و بهداشت عمومی است. براساس این منشور، کشورها و یا دولت های متعاقد که عضو این معاهده می باشند لازم است آموزش ها و مشاوره هایی بدهد تا بیماری های واگیردار و همچنین هرگونه بیماری دیگر در این زمینه کنترل شود و تدابیری اندیشیده شود تا امراض گوناگون به سطح پایین برسد و یا از بین برود که در نتیجه آن بالا بردن سطح سلامت به بهترین کیفیت فراهم شود، منشور حق بهره مندی از سلامت و بهداشت را نسبت به مراقبت پزشکی برتر دانسته و دادن آموزش جهت پیشگیری از مشکلات مربوط به سلامت را تأکید دارد. در واقع منشور اروپایی کاملاً احتیاطانه عمل کرده است (مرادزاده و نواب زاده شهر بابکی، ۱۳۸۷)

۱۲. منشور آفریقایی حقوق و رفاه کودک ۱۹۹۹

در ماده ۱۴ این منشور سلامت و خدمات بهداشتی، پزشکی را بیان کرده است. این ماده در خصوص بهداشت و سلامت کودکان و خدمات بهداشتی مربوط به آنان می باشد. براساس این ماده دولت های عضو این معاهده موظف هستند سلامت روانی و جسمی این افراد را به بهترین سطح ممکن فراهم سازند و راه های مهم و روشنی را در جهت پیگیری این موضوع فراهم کنند، همچنین مواردی در زمینه این پیگیری ها را بیان کرده است (مرکز منابع حقوق کودک، ۲۰۲۱).

۱۳. ماده ۱۰ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر

این ماده دولت ها را ملزم می کند که تدابیری برای پیگیری و دست یافتن تدریجی نسبت به استاندار و احتیاجات آموزشی، علمی، فرهنگی، اقتصادی دولت های عضو منشور آمریکایی فراهم سازند. این که بهداشت و به طور کلی سلامت به طور خاص و ویژه از جانب این منشور یعنی منشور آمریکایی موردی از موارد حقوق بشر بیان شود مورد پذیرش این منشور نمی باشد. این منشور جهت کسب حق سلامت کار و رفاه جامعه تأکیدی دارد، به طوری که در کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر در پروتکل الحاقی آن بحث مربوط به حقوق فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی که در سان سالوادر بیان شد، در ماده ۱۰ آن به طور ویژه، حق بهره مندی از سلامت و بهداشت را مورد توجه قرار می دهد. طوری که وجود سلامت و بهداشت را لازم و ضروری می داند و برای آن اهمیت قائل است. این اعلامیه بیان می کند

که برخورداری تک تک افراد از پوشاک، مسکن، غذا، بهداشت پزشکی تا اندازه ای که جامعه امکانات و منابع دارد ممکن الحصول می باشد.

۱۴. مواد ۳ و ۴ کنوانسیون حقوق بشر و زیست پزشکی شورای اروپا

این کنوانسیون از اقدامات مهم در زمینه پزشکی می باشد که چهارپروتکل به مباحث آن می پردازند، ماده ۳ رعایت مساوات در برخورداری از امکانات بهداشتی، پزشکی را بیان می کند و ماده ۴ دخالت در حیطه سلامت مطابق با دستور العمل های شغل مورد نظر را بیان می کند. این کنوانسیون در حیطه ابزار حقوقی می باشد و از لحاظ حقوقی بسیار قابل توجه است.

بخش سوم: ارتباط مقررات ناظر به بخش بهداشت در سازمان تجارت جهانی با

موازین بهداشتی بین المللی

از کشور های عضو سازمان تجارت جهانی، ۱۲۲ کشور یعنی ۸۱ درصد، میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را تصویب کرده اند، همچنین ۱۴۵ کشور عضو این سازمان یعنی چیزی حدود ۹۷ درصد هم یک یا بیشتر از معاهد بین المللی حقوق بشری که در بر دارنده حق بر سلامت و بهداشت هستند را تصویب کردند. مانند کنوانسیون حقوق کودک، کنوانسیون امحاء کلیه اشکال تبعیض علیه زنان، کنوانسیون امحاء کلیه اشکال تبعیض نژادی (forman, ۲۰۰۷). چهار عضو از اعضای سازمان تجارت جهانی، یعنی جوامع اروپایی که قاعدتاً نمی توانند در معاهدات حقوق بشری عضو و یا آن را تصویب کنند، با وجود این که هر یک از کشور های عضو جوامع اروپایی، معاهدات حقوق بشری ذی ربط را تصویب کرده اند. همچنین کشور های چین تایپه، هنگ کنگ و ماکائو، عضو هیچ معاهده حقوق بشری نشده اند. با توجه به این که بخش گسترده ای از مباحث حقوق بشری به سلامت و بهداشت تکیه دارند و نیز بسیاری از موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی از جمله موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی که البته این موافقت نامه ها با در نظر گرفتن ابعاد سلامت و بهداشت در بخش سازمان جهانی بهداشت منعقد شده است (فلسفی، ۱۳۸۳). مثلاً یکی از حقوق بنیادین در نظام حقوق بشر، حق دسترسی همگانی به دارو های اساسی و ضروری می باشد چرا که این حق برای بهره مندی از سلامتی کامل جسمی، روانی ضروری می باشد، که هم در موافقت نامه ای در سازمان تجارت جهانی به نام

تریپس پیش بینی شده و هم در بند ج ماده ۱۲ میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، که البته صریحا و به طور مستقل به این موضوع نپرداخته است اما واجد چنین مفهومی می باشد (نیاورانی، جاوید، ۱۳۹۵).

بند اول: سازمان جهانی تجارت و موافقت نامه های آن در بحث بهداشت عمومی

با این که سازمان تجارت جهانی، سازمان نو تأسیسی به نظر می آید اما در واقع از سال ۱۹۹۵ جایگزین گات شد که قدمتی حدود پنجاه سال دارد. هدف هر دوی آن ها، رشد و توسعه با ایجاد تجارت آزاد و منصفانه، به وجود آوردن ثبات اقتصادی، توسعه و بهبود همکاری های اقتصادی بین المللی، تقویت کننده اقتصاد جهانی در میان کشورها می باشد. به طور کلی گات به مسائل مربوط به تجارت کالا می پرداخت، این در صورتی است که سازمان تجارت جهانی جامع تر از گات بوده و با ایجاد موافقت نامه هایی در داخل سازمان، سعی بر این داشت که مسائل بیشتری را پوشش دهد و از جمله این مسائل می توان به مسئله بهداشت عمومی و یا بهداشت و سلامت انسان، حیوان، و گیاه و مسائل مرتبط با آن ها در تجارت اشاره کرد. باید توجه داشت که اسناد لازم الاجرا و موافقت نامه ها نیازمند تفسیر می باشند تا به راحتی مفهوم آن ها بیان شده و اختلاف به وسیله آن حل شود و نه این که منجر به سوء استفاده برخی از این موافقت نامه ها شود (شیروی، ۱۳۹۶). در این زمینه باید خاطر نشان کرد که، مقام صلاحیت دار برای تفسیر رسمی موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی فقط کنفرانس وزیران و شورای عمومی هستند (کنفرانس وزیران سازمان تجارت جهانی، ۲۰۰۱). آخرین سند دور اروگوئه بیست موافقت نامه را شامل می شود که چهار موافقت نامه آن، اختیاری می باشند و شانزده موافقت نامه چند جانبه یا اجباری می باشند. به طور کلی از میان موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی و یا بهتر بگوییم، موافقت نامه های چند جانبه یا اجباری این سازمان، چند موافقت نامه به موضوع بهداشت عمومی به طور مستقیم اشاره کرده اند یا مواد و مفهومی در این باره دارند که از جمله آن ها این موارد می باشند: موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت، موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت، موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی، موافقت نامه عمومی تجارت خدمات، موافقت نامه جنبه های تجاری حقوق مالکیت فکری. البته به طور کلی مهم ترین موافقت نامه در زمینه سلامت و بهداشت موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت

گیاهی می باشد که به طور جامع تر به بحث بهداشت و سلامت در حوزه های مختلف انسان- حیوان- گیاه و رابطه بین آن ها در بحث سلامت و بهداشت می پردازد، که دو موافقت نامه بین المللی فراورده های لبنی و موافقت نامه بین المللی گوشت گاو در این موافقت نامه گنجانده شده اند (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۱).

۱. موافقت نامه تعرفه و تجارت (گات)

مهم ترین موافقت نامه در رابطه با تجارت کالا، موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت یا گات می باشد. گات سندی است که ۳۸ ماده و ۴ فصل دارد، در سال ۱۹۴۷ در ۳۰ اکتبر توسط ۲۳ کشور که غالباً پیشرفته و صنعتی بودند به امضا رسید. این موافقت نامه، همان موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت بوده است و قواعدی را برای مذاکره در مورد آزاد سازی دسترسی به بازارها داشت همچنین به عنوان تنها نهاد ناظر بر تجارت بین الملل تا سال ۱۹۹۴ بود و بعد از آن هم به پایان رسید، اعضای آن در اواخر حیاتش تقریباً به ۱۲۳ کشور افزایش یافتند. امروزه گات کارگزاری بین المللی نیست و سازمان تجارت جهانی جایگزین آن شده است، به این خاطر که در قسمت بهداشت و سلامت و محصولات بهداشتی مانند ابزار پزشکی، داروها و... جایگاه مهمی دارند، بنابراین گات نقش مهمی در سلامت و بهداشت عمومی خواهد داشت (سازمان جهانی تجارت، ۱۳۸۹). برای حفاظت از منابع طبیعی و حفاظت از بهداشت انسان ها، حیوانات و گیاهان در ماده ۲۰ موافقت نامه گات به اعضا این حق را داده است که با به کارگیری معیارهایی برای محدود کردن صادرات و واردات کالا به این مهم دست یابند. البته حفاظت از سلامت و بهداشت عمومی که در این ماده آمده، تنها محدودیت واردات را بیان می کند و ماده ۱۱ گات را نقض خواهد کرد. این ماده بیان می کند که، هرگونه محدودیت در واردات و صادرات چه از طریق افزایش مالیات و چه از طریق افزایش هزینه های گمرکی ممنوع است. این امر در راستای اصل عدم تبعیض بین اعضا مقرر شده است. بنابر این محدودیت وارداتی، ماهیتی تبعیض آمیز دارد که البته مشروع است و بیان کننده این است که کشورها در صورت رویارویی با خطر در حوزه سلامت و بهداشت عمومی، می توانند محدودیت در واردات کالا ایجاد کنند (موسوی زنور، ۱۳۹۲).

۲. موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت

برای نخستین بار در مذاکرات دور توکیو این موافقت نامه در سال های ۱۹۷۳-۱۹۷۹ مورد توجه قرار گرفت. این توافق نامه به قانون استاندارد شهرت دارد و در سال ۱۹۸۰ لازم الاجرا شد. موافقت نامه جدید موانع فنی بر سر راه تجارت در سال ۱۹۹۵ به وسیله سازمان جهانی تجارت الزام آور شده است، که تمام اعضای سازمان جهانی تجارت متعهد کننده آن هستند و در واقع تعهدات آن نسبت به قدیمی آن دقیق تر می باشد. این موافقت نامه استانداردهایی مانند به دست آوردن حفاظت از سلامت و بهداشت انسان و محافظت از محیط زیست بشری را به رسمیت شناخته است و سعی می کند موانع غیر ضروری در این زمینه به وجود نیاید و همچنین کلیه موارد اعمال شده مانند مبحث مربوط به استانداردها به صورتی که تبعیض آمیز نباشد انجام شود (موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی و بهداشت عمومی، ۲۰۰۲). به عبارت دیگر، در سال های اخیر شاهد افزایش تهیه، تصویب و به اجرا درآمدن تعداد مقررات فنی و استانداردهایی از سوی کشورها هستیم. از طرفی افزایش مشکلات ناشی از آلودگی آب، خاک و هوا تولید کنندگان را موظف به تولید محصولات منطبق با اصول زیست محیطی کرده و از طرف دیگر بالا رفتن استانداردهای زندگی در نتیجه پیشرفت فناوری موجب افزایش تقاضا برای کالاهای با کیفیت بالا شده است. همه این ها باعث افزایش سیاست های تنظیمی دولت ها و در نهایت افزایش میزان استانداردها و مقررات فنی در سطح ملی شده است به صورتی که در موافقت نامه عمومی تعرفه و تجارت موسوم به گات نیز که در سال ۱۹۴۷ با هدف کاهش موانع تجاری و از میان برداشتن رفتار تبعیض آمیز در تجارت بین الملل ایجاد شد به لزوم وجود این استانداردها به صورت گذرا اشاره شده است. در این موافقت نامه هر گونه اقدام ضروری برای حفظ حیات و سلامت انسان، حیوان و گیاه و همچنین هر گونه محدودیت یا ممنوعیت وارداتی یا صادراتی که برای اجرای مقررات یا استانداردها در رابطه با طبقه بندی، درجه بندی یا ارزیابی کالاها در تجارت بین المللی ضرورت دارند مجاز شمرده شده اند. در دور اروگوئه، سال های ۱۹۹۴-۱۹۸۶ که هشتمین دور مذاکرات گات برگزار شد، این موافقت نامه در شکل جامع تری نسبت به قبل و به صورت « موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت » درآمد و بخشی از موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی شد. این موافقت نامه ۱۵ ماده و ۳

ضمیمه دارد و ضmann مزبور جزء لاینفک موافقت نامه محسوب می شوند. بنابراین اهداف این موافقت نامه که در زمینه بهداشت و سلامت هم هستند شامل: حفاظت از بهداشت یا سلامت از انسان؛ نمونه آشکار مقررات در زمینه حفظ بهداشت و سلامت انسان ها، بر چسبی می باشد که روی کلیه بسته های سیگار در رابطه با مضر بودن آن برای سلامتی انسان زده می شود؛ حفاظت از بهداشت یا حیات حیوان و گیاه؛ به طور مثال مقررات برخی کشورها مقرر می دارد که صید ماهی مشروط به رشد جسمی آن ها تا اندازه و حد معینی می باشد؛ حفاظت از محیط زیست؛ به عنوان مثال مقررات برای بازیافت کاغذ و محصولات پلاستیکی از مقررات در زمینه حفظ محیط زیست می باشد؛ جلوگیری از اقدامات فریبکارانه و گمراه کننده. عموماً این مقررات به صورت ملزومات برچسب زنی می باشند و در حقیقت تولید کننده موظف می شود اطلاعات شفاف و کاملی از محصول را روی کالاها قرار دهد و به این دلیل که مصرف کننده گمراه نگردد، مقررات بسته بندی و طبقه بندی کالا نیز به همین دلیل اجرا می شود؛ سایر اهداف موافقت نامه شامل: کیفیت، هماهنگ سازی فنی کالا و به طور کلی آسان سازی تجارت است. ماده ۲-۲ موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت الزامات امنیتی ملی، جلوگیری از روش های خدعه آمیز، حفظ سلامتی یا ایمنی انسان و حفظ حیات یا بهداشت حیوان یا گیاه، یا محیط زیست را اهداف مشروع بر می شمارد (موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت، ۲۰۲۱). همچنین در مقدمه موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت بیان شده است: « نباید مانع هیچ کشوری از اتخاذ اقدامات لازم برای تضمین کیفیت صادراتش یا حفظ حیات یا بهداشت انسان و حیوان یا گیاه یا حفاظت از محیط زیست یا برای جلوگیری از روش های خدعه آمیز در سطحی شود که مقتضی تشخیص می دهد» (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۱). به طور کلی موافقت نامه موانع فنی فراراه تجارت (گات ۱۹۹۴) در تلاش است تا استانداردهای اختیاری، مقررات فنی اجباری و آزمایش و صدور گواهی محصولات، موانع غیر ضروری فرا راه تجارت ایجاد ننماید. و مسائل مربوط به بهداشت، سلامت، ایمنی، محیط زیست و... نیز مورد توجه این موافقت نامه بوده است. وجود قواعدی در مورد برچسب زنی داروها، نوشیدنی ها، غذاها، قوانین ایمنی در زمینه اسباب بازی، بسته بندی و برچسب زنی مواد سمی و مواد شیمیایی خطرناک و در واقع دیگر روش های تولید به جا در زمینه ویژگی های محصول و ملزومات برچسب زنی و بسته بندی بر سر راه تجارت می باشد.

۳. موافقت نامه عمومی تجارت خدمات (گاتس)

در حقیقت موافقت نامه عمومی تجارت خدمات یا گاتس یکی از بازتاب های بنیادین مذاکرات تجاری دور اروگوئه بود. اولین مجموعه فراگیر از مقررات چند جانبه ای که تجارت خدمات را پوشش می دهد و به نوعی به دنبال آزاد سازی تدریجی تجارت خدمات می باشد موافقت نامه عمومی تجارت خدمات می باشد (کمالی اردکانی، ۱۳۸۷). در حال حاضر خدمات در زمینه سلامت و بهداشت، مانند خدمات پرستاری و پزشکی افزایش پیدا کرده است. به عنوان مثال پیدایش صنعت توریسم درمانی از جمله این موارد می تواند باشد. بنابر این گاتس نقش مهمی در بهداشت و سلامت کشورها خواهد داشت. به طور کلی امروزه شاهد رشد تجارت بین الملل خدمات بهداشتی در نقاط مختلفی از جهان هستیم. به طور مثال افرادی که تخصص در زمینه بهداشت دارند امروزه شاهد آن هستیم که چه به صورت دائمی و چه به صورت موقتی نقل مکان به سایر کشورها می کنند. که این امر دلایلی از جمله به دست آوردن شرایط کار بهتر، دریافت دستمزد بالاتر، ارتقاء سرمایه گذاری خارجی به وسیله بخش اپراتور بیمارستان ها و یا در بخش بیمه درمانی، شرکت های بیمه درمانی که به دنبال آن اند که بازار های جدیدی به دست آورند، دارد. خدمات بر خلاف کالاها، ویژگی خاصی دارند و آن غیر قابل رؤیت بودن و ناملموس بودن خدمات است. در حقیقت « خدمات چیزی است که ملموس نیست اما قابل خرید می باشد»، (وزارت امور خارجه و تجارت نیوزلند، ۲۰۰۲). سازمان جهانی تجارت خدمات را به دوازده بخش تقسیم کرده است که در این تقسیمات شاهد بخش های خدمات زیست محیطی، خدمات مالی که شامل بیمه نیز می باشد، خدمات آموزشی و خدمات بهداشتی و اجتماعی هستیم. در ماده ۱۴ موافقت نامه عمومی تجارت خدمات مانند ماده ۲۰ گات به طور صریح به حق حفاظت از بهداشت عمومی پرداخته شده است. در این ماده، عنوان « استثنائات عمومی» آمده است. به این صورت که هیچ چیز در این موافقت نامه به گونه ای تفسیر نخواهد شد که مانع از اتخاذ اقدامات لازم برای... حفظ حیات یا بهداشت انسان، حیوان یا گیاه شود. در ابتدای این ماده همچنین، مانند ماده ۲۰ گات بیان شده است که اقدامات مذکور نباید به صورتی اجرا شوند که به وسیله اعمال تبعیض اختیاری یا غیر قابل توجیه میان کشورهای دارای شرایط مشابه یا برای برقراری محدودیتی پنهان در مورد تجارت

خدمات درآیند. بنابراین استفاده درست از حق حفاظت از بهداشت عمومی به رسمیت شناخته شده است و همچنین نباید فراموش کرد که استفاده از این حق نباید همراه با تبعیض و سوء استفاده باشد (بزرگی، توکل، ۱۳۸۸).

۴. موافقت نامه جنبه های تجاری مرتبط با حقوق مالکیت فکری (تریپس)

موافقت نامه تریپس، از نتایج مهم دور اروگوئه در زمینه حفظ حداقل حقوق مالکیت فکری و استانداردهای آن در جهان می باشد لازم به ذکر است که این موضوع در گات سابق پیش بینی نشده بود. این موافقت نامه در بر دارنده موضوعاتی است که در زمینه مالکیت فکری در مورد حق مؤلف و مالکیت صنعتی است و به بخش هایی از مالکیت فکری که به طور مستقیم ارتباط با تجارت داشته انحصار نیافته است. دلیل این که این موافقت نامه در سازمان جهانی تجارت قرار داده شده است این است که برای داشتن تجارت منصفانه بسیاری از مسائل حقوق مالکیت فکری در این امر مؤثر می باشند و با فقدان مالکیت فکری رقابت منصفانه ای نخواهیم داشت. این موافقت نامه قواعدی دارد که وظایف و تعهدات اعضای سازمان را برای مشخص کردن ضمانت و رعایت حقوق مالکیت فکری در کشورشان مشخص می کند. آمریکا تأکید بر حضور این موافقت نامه در سازمان تجارت جهانی داشت و از طرفی ژاپن سوئیس و جامعه اقتصادی اروپا هم آن را حمایت کردند (حبیب، ۱۳۸۶). یکی از مهم ترین نتایج قواعد سازمان تجارت جهانی در رابطه با سلامت و بهداشت، تأثیرات معاهده تریپس است. به این دلیل که به علت ایجاد حق منحصر برای اختراع کنندگان در کلیه زمینه ها مانند مراحل درمان بیماری، داروهای شفا دهنده به صورت مستقیم تأثیر در بخش سلامت دارد و همین طور تریپس تأثیر خود را در تصویب بیانیه دوحه ۲۰۰۱ گذاشت، «اعلامیه دوحه» نمونه بارز رابطه مالکیت فکری و بهداشت عمومی است، که در آن بر انعطاف هایی برای دستیابی به داروهای ضروری تأکید شد. تریپس می تواند با مجوزهای اجباری، فرصت خرید دارو های ارزان قیمت را فراهم بنماید (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۱). بند ۱ ماده ۸، بند ۲ و ۳ ماده ۲۷ و ماده ۳۰ این موافقت نامه که مباحث گسترده ای هم دارد، حق حفاظت از بهداشت عمومی از جمله دسترسی به دارو را برای اعضا به رسمیت شناخته است (بزرگی، توکل، ۱۳۸۸).

۵. بهداشت عمومی در موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی^۱

موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در ۱۵ آوریل ۱۹۹۴ در مراکش با سایر موافقت نامه های اصلی سازمان تجارت جهانی امضا شد که ۱۴ ماده و ۳ ضمیمه دارد. در واقع این موافقت نامه در پی مذاکرات چند جانبه دور اروگوئه که در سال های ۱۹۸۶-۱۹۹۳ بود منعقد شد و در موافقت نامه های کالایی سازمان و موافقت نامه تأسیس سازمان تجارت جهانی جزو ضمیمه ۱ الف می باشد. در حال حاضر در جهان مسائل مربوط به بهداشت و کیفیت، دارای اهمیت بسیاری هستند. چرا که زمانی که ما توسعه و رشد را داریم و همچنین کشورها به سطح بالا از مسائل فرهنگی، اقتصادی، علمی، اجتماعی می رسند، بنابراین شرایط در زمینه اهمیت قائل شدن نسبت به کیفیت کالاها به ویژه زمانی که در مسئله سلامت و بهداشت انسان ها، حیوانات و گیاهان، به خصوص انسان ها، کیفیت ارتباط پیدا می کند، فراهم می شود. بنابراین در تجارت جهانی بحث استاندارد و کیفیت مورد اهمیت واقع شده است. پس در چنین شرایطی موافقت نامه موانع فنی فرا راه تجارت و موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت نباتی پدیدار گشت و در واقع سعی بر این داشتند که قواعدی در زمینه استانداردها و قواعد و مقررات مربوطه در تجارت جهانی تنظیم و به اجرا درآید (طیار، ۱۳۸۵). در حقیقت در موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی حق اخذ استانداردها و معیارهایی برای حفاظت از بهداشت و زندگی انسان ها، حیوانات و گیاهان در موارد لزوم برای اعضا را به رسمیت شناخته است، همچنین تعیین آن ها به اعضا محول شده است. حتی ممکن است این امر سبب ایجاد شائبه حمایت از تولیدات داخلی و در نهایت منجر به تبعیض در تجارت بین الملل شود. همچنین موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی در مورد موافقت نامه کشاورزی با مذاکرات دور اروگوئه در ارتباط می باشد. کاهش یارانه های اعطایی و تعرفه ها به محصولات کشاورزی از اهداف موافقت نامه کشاورزی می باشد که همین امر نگرانی برخی اعضا را در پی داشت؛ چرا که می توانست موجب حمایت برخی کشورها از محصولات داخلی خود به بهانه حفاظت از سلامت انسان ها، حیوانات و گیاهان شود (موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی و بهداشت عمومی، ۲۰۰۲) و این امر دلیل مهمی بود که با سایر موافقت نامه های اصلی

۱- Agreement the application off sanitary and phytosanitary measures.

سازمان تجارت جهانی، موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی امضا شود، بنابر این مطابق بند ۱ ماده ۲^۱ این موافقت نامه، اعضا اجازه دارند معیارها و استانداردهای خود را در زمینه واردات کالا اعمال کنند؛ اما این معیارها و استانداردها باید در جهت محافظت از زندگی انسان، گیاه و حیوانات ضروری باشد و اینکه انگیزه تبعیض نسبت به کشورهای که شرایط یکسانی دارند نشود، همچنین در این معیارها و استانداردها باید موازین علمی در نظر گرفته شده و در حقیقت بر اساس موازین علمی پایه گذاری شوند به استثنای بند ۷ ماده ۵ که در زمینه اقدامات موقت می باشد (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۱). قصد این موافقت نامه ایجاد محدودیت در اقدامات کشورها است، به این دلیل که کشورها به هر دلیل ناچیزی توانایی ایجاد محدودیت در تجارت آزاد را نداشته باشند. بنابراین اقدام بهداشتی و بهداشت گیاهی هر گونه حفاظت به عمل آمده از^۲: حیات یا بهداشت انسان و حیوان، در برابر خطرات ناشی از افزودنی ها، آلودگی ها سموم یا ارگانسیم های بیماری زا در مواد غذایی، نوشیدنی ها یا خوراک دام؛ حیات یا بهداشت حیوان و گیاه در برابر خطرات ناشی از ورود، ایجاد یا شیوع بیماری ها، آفات و ارگانسیم های عامل یا حامل بیماری؛ حیات یا بهداشت انسان، در برابر خطرات ناشی از ورود، ایجاد یا شیوع بیماری ها، آفات و ارگانسیم های عامل یا حامل بیماری؛ حیات یا گیاهان یا محصولات، ناقل آن ها می باشند؛ قلمرو یک کشور، در برابر خسارات ناشی از ورود، ایجاد و شیوع آفات (سازمان تجارت جهانی، ۲۰۲۱). سطح مناسب حفاظت هم مطابق پیوست این موافقت نامه بدین صورت تعریف شده است: سطحی از حفاظت که عضو اتخاذ کننده اقدامات بهداشتی یا بهداشت گیاهی برای حفظ حیات یا سلامت انسان، حیوان یا گیاه در سرزمین خود مناسب بداند (موسوی زنور، ۱۳۹۲). باید در نظر داشت عملاً برخی اقدامات اعم از مستقیم و غیر مستقیم در تجارت بین الملل تأثیری ندارند که شامل این موافقت نامه نخواهند شد. این نکته در بند ۱ ماده ۱ موافقت نامه اقدامات بهداشتی و

۲. Article ۲.۱: Members have the right to take sanitary and phytosanitary measures necessary for the protection of human, animal or plant life or health, provided that such measures are not inconsistent with the provisions of this Agreement

۲. مطابق تعریف موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی، ضمیمه الف.

بهداشت گیاهی به صراحت بیان شده است.^۱

نتیجه گیری

سازمان تجارت جهانی جهت جلوگیری از بدل شدن استاندارد ها به موانع غیر ضروری در تجارت، دست به تعیین اصول و ضوابطی نموده است که اگر این اصول رعایت شوند اعمال استانداردها قاعده مند می شود. پس بنابراین تخلف از این اصول توسط کشور های مختلف منجر به رجوع به نظام حل و فصل اختلافات می شود، که در اصل این نظام ضمانت اجرایی لازم را برای رعایت مواد و توافق نامه هایی که انجام شد را دارد. موافقت نامه بهداشتی و بهداشت نباتی به دنبال اعمال مساوی حقوق تمام اعضا در رعایت اقدامات برای حفاظت از حیات و سلامت انسان، حیوان و نبات می باشد. البته با هدف آزاد سازی تجارت در بخش غذا و کشاورزی و.... نظام اعمال استاندارد ها در حال حاضر در سازمان تجارت جهانی درحقیقت به یک نظام جهانی مبدل شده است و بیشتر کشورهای جهان از آن تبعیت می کنند. بنابر این لازم است بحث مربوط به استاندارد ها به صورت همه گیر و گسترده اعمال شود. در موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی، که خصیصه مهم آن الزامات دقیق و گسترده آن می باشد، کشور ها می توانند با رعایت استانداردها بر پایه علمی، استاندارد های علمی خود را انجام دهند. اگر بخواهیم کلیه اصول در سازمان تجارت جهانی رعایت شود که از جمله آن ها مسائل بهداشتی و سلامت است باید با توجه به این که مشکلات مربوط به استاندارد در سازمان های بین المللی، در خارج از قلمرو اعمال سازمان تجارت جهانی است، اقداماتی اتخاذ گردد. در سازمان تجارت جهانی مسئله بهداشت و سلامت و یا به طور کلی تر بسیاری از موازین بهداشتی بین المللی که در سرتاسر جهان از آن ها تحت عنوان موازین بهداشتی یاد می شود و در بحث سلامت انسان، حیوان و گیاه و.. مؤثر می باشند مانند بسیاری از مسائل حقوق بشری که به این امر پرداخته اند، به طور مستقیم یا غیر مستقیم مطرح شده است، به طور کلی سازمان تجارت جهانی از ابتدای تأسیس یعنی از زمانی که متوجه مشکلاتی در زمینه بهداشت و سلامت عمومی شد، سعی در ایجاد اقداماتی در این زمینه کرد و تا به امروز روند رو به رشد و تکاملی در این زمینه

۱. Article ۱.۱: This Agreement applies to all sanitary and phytosanitary measures which may, directly or indirectly, affect international trade. Such measures shall be developed and applied in accordance with the provisions of this Agreement.

داشته است. بیشترین مسائلی که به موضوع بهداشت و سلامت در سازمان تجارت جهانی پرداخته شده است در موافقت نامه های این سازمان می باشد، موافقت نامه هایی که عمدتاً چند جانبه یا اجباری بوده که این خود نکته مهمی است که اعضا را ملزم به رعایت مفاد این موافقت نامه ها در زمینه بهداشت و سلامت خواهد کرد. موافقت نامه های اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی (SPS)، موافقت نامه تعرفه و تجارت (GATT)، موافقت نامه موانع فنی بر سر راه تجارت (TBT)، موافقت نامه تجارت خدمات (GATS)، موافقت نامه جنبه های تجاری مرتبط با حقوق مالکیت فکری (TRIPS)، موافقت نامه کشاورزی، بیشترین موضوعات را در مسائل مربوط به بهداشت و سلامت عمومی دارند که در این میان موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی جامع تر از همه در زمینه بهداشت و سلامت می باشد، در حقیقت این موافقت نامه الزامات بسیار دقیقی در زمینه شاخص های حفاظت از سلامت را، بیان می کند. این در حالی است که طیف گسترده ای از شاخص های حفاظت از سلامت را تعریف نمی کند، همچنین به نظر می آید به صورت مستقیم و غیر مستقیم بسیاری از مسائل در زمینه بهداشت و سلامت را تحت پوشش قرار داده است. در واقع این موافقت نامه ها تجارت آزاد را به خودی خود محدود نمی کنند بلکه اعضا اجازه دارند به هنگام ضرورت برای حفظ حیات و بهداشت و سلامت انسان ها، حیوانات، گیاهان با در نظر گرفتن اصول و شرایطی که در موافقت نامه ها بیان شده تجارت آزاد را محدود کنند. شاید نقطه اشتراک سازمان تجارت جهانی با دیگر موازین بهداشتی بین المللی که عمدتاً از حقوق بنیادین حقوق بشری می باشند در این باشد که بحث سلامت و بهداشت و اهمیت دادن به این مسئله به ویژه برای انسان در سازمان تجارت جهانی و دیگر موازین بهداشتی بین المللی مورد تأکید قرار گرفته حال آن که در بعضی موازین به صورت کلی و یا متمرکز بر قشر خاصی مانند کارگران، کودکان، زنان و... بوده و در موافقت نامه های سازمان تجارت جهانی به ویژه موافقت نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی عمدتاً کلی بیان شده و تمام انسان ها، حیوانات و گیاهان را، با الزامات دقیق شامل می شود. و تا حدود زیادی تعیین سطح حفاظت بهداشتی و بهداشت گیاهی یعنی همان سطح قابل پذیرش خطر و... را به اعضا محول کرده است، بنابراین کشورها با در نظر گرفتن بهترین حالت از سلامت و بهداشت برای افراد خود می توانند تدابیری در زمینه تجارت اعمال کنند. اما این نکته مهم به نظر می آید که سازمان تجارت در حوزه تجارت و مسلماً اعضای خود اعمال و اجبار می شود.

منابع و مآخذ

منابع فارسی

- ابن احمد، آرزو، ۱۳۸۰، سازمان جهانی بهداشت، فصلنامه بیمارستان، ۳ (۱ و ۲).
- بزرگی، وحید، توکل، زهرا، حق حفاظت از بهداشت عمومی در سازمان جهانی تجارت، ویژه نامه WTO، سال یازدهم، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
- _ پورهادی، پیمانه، نقشه راه یونسکو برای اجرای برنامه عمل جهانی در زمینه آموزش برای توسعه پایدار، کمیسیون ملی یونسکو-ایران، زمستان ۱۳۹۵.
- حاتمی، حسین و همکاران، ۱۳۸۹، کتاب جامع بهداشت عمومی، ویرایش چهارم (جلد اول)، تهران، نشر کتاب ارجمند.
- _ سازمان جهانی تجارت، ۱۳۸۹، درآمدی بر موافقت نامه عمومی تجارت خدمات در سازمان جهانی تجارت، (ترجمه محمد حسن زارع)، تهران، انتشارات شرکت چاپ و نشر بازرگانی.
- _ شیروی، عبدالحسین، ۱۳۹۶، حقوق تجارت بین الملل (ویراست ۲)، انتشارات سمت.
- حبیب، سعید، چالشهای حقوق مالکیت فکری، فصل نامه حقوق، شماره ۴، ۱۳۸۶.
- صدری زاده، بیژن، ۱۳۹۸، کتاب جامع بهداشت عمومی، نقش سازمان های فرا ملی در توسعه سلامت، جلد اول، چاپ چهارم، دانشگاه علوم پزشکی یزد.
- _ صدری زاده، بیژن، ملک افضل، حسین، نقش نهادهای سازمان ملل متحد در توسعه مراقبت های بهداشتی درمانی اولیه، نشریه علمی پژوهشی فرهنگستان علوم پزشکی، سال دوم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۷.
- طیار، فاطمه، موافقت نامه بهداشتی و بهداشت گیاهی wto و مؤسسه استاندارد wto مسئول هسته کارشناسی، ۱۳۸۵.
- فلسفی، هدایت الله، ۱۳۸۳، حقوق بین الملل معاهدات، چاپ دوم، فرهنگ نشر نو.
- کمالی اردکانی، مسعود، سیدی، میرهادی، استاندارد ها در سازمان تجارت جهانی، بررسی های بازرگانی، شماره ۸، ۱۳۸۳.
- کمالی اردکانی، مسعود، موافقت نامه عمومی تجارت خدمات سازمان جهانی تجارت و تجارت بین المللی خدمات حقوقی، مجله حقوقی بین المللی، نشریه مرکز امور حقوقی بین

المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری، سال بیست و پنجم، شماره ۳۹، ۱۳۸۷.

__ محمود، عباسی، و همکاران، الزامات حقوقی اسناد بین المللی در قبال بهداشت و سلامت عمومی و چالش های فراروی آن، مجله علمی سازمان نظام پزشکی جمهوری اسلامی ایران، دوره ۳۳، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴.

__ محمود کردی، زهرا، جایگاه محیط زیست در سازمان تجارت جهانی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال پانزدهم، شماره ۴۱، زمستان ۱۳۹۲.

__ موسوی زنور، موسی، ۱۳۹۲، تحول حقوق تجارت بین الملل در سازمان تجارت جهانی، انتشارات میزان.

__ نامداری، الهام، کاستی های حقوق بشری سازمان جهانی تجارت، پایان نامه، دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰.

English sources

- Convention for the Abolition of Import and Export Prohibitions and Restrictions, The American Journal of International Law, Vol. ۲۵, No. ۳, Supplement: Official Documents (Jul., ۱۹۳۱), Published By: Cambridge University Press, ۱۲۱-۱۴۵.

- Forman, Lisa, Trade Rules, Intellectual Property and the Right to Health, Ethics and International Affairs, Fall ۲۰۰۷.

- Introduction to the Agreement on Technical Barriers to Trade, p۱, available at: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/۱۷-tbt.doc

- New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade, Questions for a Trading Nation, Wellington, New Zealand (۲۰۰۲).

- Taking a multisectoral-on health approach: A tripartite guide to addressing zoonotic diseases in countries, published by: the food and agriculture organization of the united nations, the world organization for animal health, the world health organization, (۲۰۱۹).

- United nations (۲۰۲۱), universal declaration of human rights, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.

- United nations (۲۰۲۱), united nations charter, chapter IX: International Economic and Social Cooperation, articles ۵۵, available at: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-۹>

- United nations (۲۰۲۱), Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>.
- WTO minstrel conference (۲۰۰۱), Doha declaration on the TRIPS Agreement and public health, *wto/IP/c/w/۳۷۲,wt/GC/w/۴۵۰*. Para۴.